

GENDERHERFST

Kanttekeningen bij de theoretische ruimte en verklarende kracht van het begrip gender¹

Lilian Halsema & Petra Schreurs

In het vakgebied vrouwenstudies worden verschillende heftige inhoudelijke discussies gevoerd. Het verschil/gelijkheid(debat (jaren tachtig) werd geïnitieerd door zwarte en lesbische vrouwen, die benadrukten dat sekse niet het enige en/of meest onderdrukkende element in een vrouwenleven is. Als vrouwen gelijk zijn aan elkaar en vooral verschillend van mannen, wat zijn vrouwen dan? Zijn we allemaal verschillend? Hoe is dan eenheid te denken? Dit debat heeft aan het eind van de jaren tachtig geleid tot een steeds omvangrijker betekenis van het begrip 'gender' dat betrekking heeft op vraagstukken rond vrouw(elijkheid) en man(nelijkheid). Ook 'gender of sekse?' is een van de debatten binnen vrouwenstudies. Zo werd de inzet van gender op het congres 'Vrouwen/Genderstudies' in 1993 nog door een groot deel van de aanwezigen afgewezen, omdat het de politieke angel uit ons werk zou halen. Dit debat is zo langzaam in het voordeel van 'gender' beslecht, wat mag blijken uit de herodoping van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies in het Tijdschrift voor Genderstudies.

In 1993 en 1994 startten wij met onze aio-schappen en vielen dus meteen met onze neus in de debatten over (sekse en) gender. Er verschenen steeds meer proefschriften en artikelen waarin gender centraal stond. We kwamen daaruit te weten dat niet alleen verhoudingen en posities, maar ook beleid, arbeidsorganisaties en zelfs hormonen en telefoontoestellen 'gegenderd' bleken. Wij zouden ondertussen onderzoek doen naar functiewaardering en de genderstructurering van arbeidsorganisaties, en naar 'gegenderde' opvattingen over rationaliteit binnen overheidsorganisaties. Doordat echter alles om ons heen 'gegenderd' bleek, raakten wij het spoor bijster. Wij begonnen ons af te vragen wat we conceptueel onder gender moesten verstaan, hoe we een 'gended' analyse konden maken en wat gender nu eigenlijk nog betekent als alles 'gegenderd' is. Een belangrijke vraag werd hoe we ons kunnen positioneren binnen vrouwenstudies, wanneer we niet uitsluitend vanuit een genderperspectief naar problemen willen kijken en eerlijk gezegd niet eens weten welke betekenis het begrip gender heeft of zou moeten hebben.

Aangezien iedere wetenschapper een eigen visie heeft op de inzet van gender, afhankelijk van epistemologische en maatschappelijke opvattingen, bleken discussies hierover telkens weer moeizaam te verlopen. Daarom besloten wij om onze problemen met en kanttekeningen bij de inzet en het gebruik van het begrip 'gender' uiteen te zetten in dit tijdschrift. Nu gender ingeburgerd is, wordt het de hoogste tijd om het begrip weer te problematiseren. En dan niet in relatie tot sekse, maar als analytische categorie en als theoretisch fundament van vrouwenstudies.

Genderkwesties

Waren wij tijdens ons afstuderen nog 'in gender', tijdens onze promotie-onderzoeken gingen we er hoe langer hoe meer vraagtekens bij zetten. Deze vraagtekens namen voor elk van ons een verschillende vorm aan.

Halsema:

'De eerste verwarring rondom het begrip gender ontstond toen ik een opzet van mijn promotie-onderzoek ging maken. Mijn verwarring bestond voornamelijk uit conceptuele twijfels en vragen over wat ik moest verstaan onder gender, genderstructuur en -structurering, en over hoe gender samenhangt met concepten als organisatie en organisatiestructuur en met ordeningsprincipes als klasse, etniciteit enzovoort. Ik merkte al snel dat denken in termen van gender mij vrijwel geen duidelijkheid verschafte. Deze conceptuele twijfels werden versterkt toen ik empirisch onderzoek ging verrichten. De opzet van mijn onderzoek voorzag erin dat ik onderzoek zou gaan doen binnen enkele arbeidsorganisaties naar de waardering van 'mannelijke' en 'vrouwelijke' functiekenmerken, los van de sekse van de functiehouder. Dit lukte me niet. Ik ontdekte bij mezelf een duidelijke weerzin tegen het op een dergelijke wijze benoemen, tegen het categoriseren van elementen van functies als mannelijk of vrouwelijk. Discussies in het veld van functiewaarderingsonderzoekers en systeemhouders bleken ook telkens beheerst te worden door de vraag wat nu precies als mannelijk of vrouwelijk aangemerkt kan worden. Op deze wijze wilde ik gender dus niet inzetten, en ik ging op zoek naar nieuwe mogelijkheden.'

Schreurs:

'In mijn onderzoek staan de betekenissen van het begrip rationaliteit in het denken over organiseren centraal. Binnen de organisatiwetenschap bestaat er een groeiende stroom van publicaties waarin het begrip rationaliteit vanuit feministisch perspectief wordt geproblematiseerd. In hoofdlijn luidt de kritiek dat de invulling die aan het begrip wordt gegeven tot stand is gekomen door uitsluiting van vrouwen en/of vrouwelijkheid, en dat het begrip deel uitmaakt van dichotomieën, bijvoorbeeld ratio = rationaliteit versus emotie, waaraan connotaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn verbonden. Bij mij riepen dergelijke analyses hoe langer hoe meer bedenkingen op, en niet in de laatste plaats omdat het vaak meer van hetzelfde is. Soms lijkt het of de gedachte dat rationaliteit connotaties van gender heeft op zich al een probleem is, een probleem dat we blijkbaar allemaal begrijpen en dat dan ook niet verder uitgewerkt hoeft te worden. Maar wat is nu eigenlijk het probleem van deze

zogeneten gendergeladen betekenis van rationaliteit? Wat wil het bijvoorbeeld zeggen dat organisaties via rationaliteit een mannelijk karakter toegeschreven zouden krijgen? Heeft een dergelijk mannelijk karakter gevolgen voor mogelijkheden, kansen, enzovoort van vrouwen en mannen in organisaties? En zo ja, hoe werkt dat dan? Wat kan ik beter begrijpen van organiseren en van de posities en (on)mogelijkheden van mannen en vrouwen binnen organisaties wanneer ik weet dat rationaliteit 'gegendered' is? En hoe onderbouw je een dergelijk statement, zonder hierbij rationaliteitsbegrippen uit hun context te halen en op één hoop te gooien? En, wanneer je er bij voorbaat al van uitgaat dat rationaliteit 'gegendered' is, zul je dan ook niet-'gegenderde' rationaliteit aantreffen?"

Onze verwarring verwijst naar drie meer algemene kwesties, te weten een politieke, een theoretische en een methodologische kwestie.

Het *politieke vraagstuk* heeft te maken met het gegeven dat onderzoeksters vrouwenstudies sociale wetenschappen telkens worden geconfronteerd met een alledaagse werkelijkheid waarin posities, kansen, mogelijkheden, enzovoorts verschillen voor mannen en vrouwen, en wel in het nadeel van vrouwen. Op velerlei terreinen, zoals arbeid, zorg, sociale zekerheid en seksualiteit, moet dan ook nog steeds de nodige strijd worden geleverd om deze posities en mogelijkheden te verbeteren. Het strijdtoneel is hierbij niet alleen 'de buiten-universitaire werkelijkheid'. Immers, binnen andere wetenschappelijke disciplines worden seksevraagstukken nog regelmatig gereduceerd tot het toevoegen van vrouwen als extra variabele in het onderzoek. Om de strijd op deze fronten te voeren lijkt het genderbegrip uiterst bruikbaar. Met behulp van gender kunnen we immers laten zien dat betekenissen die aan sekse worden toegekend op allerlei terreinen en niveaus aanwezig zijn. Tegelijkertijd biedt een (gelaagd) genderbegrip ook aanknopingspunten tot verbetering. Maar, voor ons is de verbinding tussen strijd en analyse soms ver te zoeken of wellicht is ons een aantal denkstappen niet duidelijk. Het gevolg hiervan is dat allerlei zaken een gender (b)lijken te hebben of 'gegendered' zijn, zonder dat ons duidelijk is wat daar nu het probleem van is. Gender lijkt het (politieke) doel van analyse te worden, in plaats van een 'instrument' in de strijd. Dit, om maar eens een nieuw werkwoord te introduceren, 'erop los gendenen' roept bij ons de vraag op of gender misschien het probleem is?

Het *theoretische vraagstuk* heeft te maken met de mate waarin het begrip in theoretisch opzicht is uitgewerkt. Binnen vrouwenstudies wordt veel gebruik gemaakt van het inmiddels bijna klassieke artikel van Joan Scott uit 1986. Hierin stelt zij dat historici vragen zouden moeten stellen over de werking van gender en over 'gegenderde' processen van betekenisgeving. Deze vragen kunnen slechts worden beantwoord door gender als analytische categorie te gebruiken (p. 28). Om betekenissen op het spoor te komen, moeten we zowel kijken naar individuele subjecten als naar sociale organisaties, aangezien beide cruciaal zijn om te

begrijpen hoe gender werkt en hoe verandering ontstaat. Daarnaast moet de notie dat macht coherent en gecentraliseerd is, worden vervangen door 'something like Michel Foucault's concept of power as dispersed constellations of unequal relationships, discursively constituted in social "fields of force".' (p. 42) De integrale verbinding tussen deze twee uitgangspunten ('gegenderde' processen van betekenissen en een andere machtsopvatting) zijn de basis voor Scotts definitie van gender: gender is een constitutief element van sociale relaties, die gebaseerd zijn op waargenomen verschillen tussen de seksen, en gender is een primaire wijze van betekenisgeving aan machtsrelaties (p. 41). Als constitutief element van sociale relaties kent gender vier onderling gerelateerde elementen (culturele symbolen, normatieve concepten, politieke en sociale instituties en organisaties, en subjectieve identiteit). Deze onderscheiden elementen lijken vooral bedoeld om het denken over de effecten van gender in sociale en institutionele relaties te verduidelijken en specificeren. Dit is nodig, omdat volgens Scott dit denken vaak niet precies of systematisch plaatsvindt.

Het theoretisch analyseren van gender ('the theorizing of gender') ontwikkelt Scott in haar tweede propositie: machtsrelaties krijgen primair betekenis via gender (p. 44-45). Omdat opvattingen over gender worden beschouwd als feitelijke verhoudingen, structureren zij de waarneming en de concrete en symbolische organisatie van het sociale leven. Hiermee constitueren genderverhoudingen ook machtsverhoudingen, en gender is dus als het ware inherent aan (opvattingen en constructies van) macht. Scott haalt instemmend de Franse antropoloog Godelier aan, die stelt dat aan sekse gerelateerde verschillen tussen lichamen continu worden aangehaald als 'testimony to' en 'testimony for' sociale relaties en fenomenen die niets met seksualiteit van doen hebben.

Het artikel van Scott biedt zowel handvatten om ons denken over de aanwezigheid en effecten van gender in sociale en institutionele relaties te verduidelijken en te specificeren, als aanwijzingen om een verbinding tussen gender en macht te leggen. Vaak wordt in onderzoek echter alleen de eerste propositie gebruikt. Daardoor blijft de relatie tussen gender en macht, 'the theorizing of gender' onuitgewerkt. En dit draagt er weer toe bij dat de verbinding tussen strijd en analyse onduidelijk blijft, en dat gender zelf het probleem lijkt te zijn.

Een derde kwestie heeft te maken met *methoden van onderzoek*. Gender is, evenals de begrippen patriarchaat en macht, 'te beschouwen als een poging om de eigenheid van "de feministische problematiek" zichtbaar te maken, zichtbaar te houden en open te leggen voor analyse', zo stelt Outshoorn in haar oratie (1989, p. 5). Onder onderzoeksters lopen de meningen echter sterk uiteen wanneer het gaat om antwoorden op vragen als: wat betekent gender, waar staat het voor, is het zinvol om verschillende niveaus te onderscheiden, en zo ja, welke niveaus? Het gevolg is dat in analyses het begrip gender op een veelheid van manieren wordt ingezet. Ons

taalgebruik en onderzoeksinstrumentarium zijn inmiddels verrijkt met termen als genderspecten, genderconnotaties, genderspecifieke problemen, genderkarakter, genderpraktijken, 'gegenderde' regels en wetten, enzovoorts. Een probleem hierbij is dat vaak niet duidelijk is wat precies met gender in al deze hoedanigheden wordt bedoeld en waar het begrip naar verwijst. Gaat het om een meta-niveau (taal, denken, symbolen) of een macro-niveau (maatschappelijke structuur), of juist om een meso- (organisaties) of micro-niveau (identiteit)? Gaat het om structuur of cultuur, of juist om beide? En wanneer een gelaagd genderbegrip wordt gebruikt, hoe hangen de onderscheiden niveaus dan samen? Deze onduidelijkheden leiden er ons inziens toe dat de toepassing van het begrip gender vaak meer verlsuierend dan verhelderend werkt. Soms lijkt het te gaan om oude wijn in nieuwe zakken, zoals de positie van mannen en met name vrouwen in bijvoorbeeld arbeidsorganisaties, of om de effecten van regels en praktijken op concrete mannen en vrouwen; soms lijkt het te gaan om meer of wat anders.

Daarnaast duikt gender regelmatig op als zowel een te onderzoeken praktijk als een instrument om die praktijk te onderzoeken. In bijvoorbeeld de definitie die de Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies in haar aanvraag tot erkenning door de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen (KNAW) hanteert, een definitie die ten dele is gebaseerd op het werk van Scott, komt dit tweeslachtige karakter van gender duidelijk naar voren. In deze definitie is gender enerzijds 'een cultureel en historisch product, dat een structureel bepalende rol vervult in maatschappelijke verhoudingen en cultuurproducten', anderzijds wordt gender opgevat als een gelaagd begrip. Gender is dus een te bestuderen maatschappelijke werkelijkheid, en een analytische categorie, een instrument waarmee je de werkelijkheid kunt onderzoeken; gender is dus wat je onderzoekt en tegelijkertijd hoe je dat onderzoekt. Het probleem hierbij is dat de opvatting dat de werkelijkheid 'gegendered' is, niet meer als hypothese of vooronderstelling fungeert, maar als uitgangspunt; een uitgangspunt dat we kunnen onderzoeken en/of verklaren met behulp van gender.

Gendervragen

Juist vanwege deze kwesties moeten we onszelf voortdurend vragen blijven stellen. Niet omdat ze simpel op te lossen zouden zijn, maar omdat ze te maken hebben met een binnen vrouwenstudies bekend 'ongemak', namelijk dat van de reproductie van gender. Door verschijnselen te bekijken vanuit een genderperspectief wordt (de categorie) gender (verschil, -onderscheid, -ongelijkheid) continu bevestigd en ge(re)produceerd. Door, met andere woorden, kwesties te benoemen, analyseren en verklaren als van doen hebbend met gender, (re)produceer je (het belang van) het denken in termen van gender. Wij vrezzen het gevaar van verstrikking in een cirkelredenering.

De eerste vraag die wij willen stellen, luidt als volgt: *Gen-*

der heeft betekenis, maar is het ook altijd van betekenis? Op tal van gebieden heeft en geeft gender (verschil, -onderscheid en -ongelijkheid) betekenis aan een veelheid aan verschijnselen. Het gevaar loert echter om de hoek dat er op voorhand al vanuit wordt gegaan dat dit zo is. Dat gender betekenis heeft in arbeidsorganisaties (denk aan gesegregeerde functies), wil nog niet zeggen dat je kunt vooronderstellen dat bijvoorbeeld klantgerichtheid 'vrouwelijk' en leidinggeven 'mannelijk' is. Of gender betekenis krijgt, heeft en geeft, dus of leiderschap 'mannelijk' is en klantgerichtheid 'vrouwelijk', en zo ja hoe dan, moet ons inziens juist onderwerp van onderzoek zijn en niet uitgangspunt. Vooral wanneer gender als analytische categorie wordt ingezet doet dit probleem zich voor. De gelaagdheid van gender leidt veeleer tot het zoeken naar en aantonen van de betekenis(sen) van gender op verschillende niveaus, dan tot de vraag of gender wel van betekenis is. Het gegeven dat gender betekenis heeft, betekent ons inziens immers niet per definitie dat gender ook altijd van betekenis is. Een hieraan gerelateerde vraag is die naar wie betekenis geeft. Is het de onderzoeker die stelt dat bijvoorbeeld bepaalde functieomschrijvingen mannelijk dan wel vrouwelijk 'gegendered' zijn? Of zijn het de geïnterviewde actoren? Of?

Stel dat je als onderzoeker van mening bent dat gender van betekenis is, dan nog moet je de vraag stellen hoe je dat moet onderzoeken. Met andere woorden, *is gender het meest geëigende onderzoeksinstrument om 'genderproblemen' te onderzoeken?* Een voorbeeld: in arbeidsorganisaties is gender van betekenis. Wanneer we echter gender als onderzoeksinstrument inzetten, dan levert dit niet veel (nieuws) meer op dan de constatering dat het vooral vrouwen zijn die de ondersteunende functies bezetten, in deeltijd werken, niet doorstromen, etcetera, en dit wordt dan weer verklaard omdat gender van betekenis is. Dat een dergelijke analyse uitspraken doet over de persistentie van genderongelijkheid, wat bruikbaar is in de politieke strijd, mag er naar onze mening echter niet toe leiden dat discussies binnen vrouwenstudies over de theoretische ruimte en verklarende kracht van gender op het tweede plan komen te staan.

Literatuur

- Outshoorn, J. (1989). *Een irriterend onderwerp. Verschuivende conceptualiserings van het seksverschil*. Nijmegen: SUN.
 Scott, J.W. (1986). Gender: a useful category of historical analysis. *The American Historical Review*, 91, 1053-1075.

Noot

1. Dit artikel is een bewerking van het paper 'Genderherfst' dat we gepresenteerd hebben op de 'jonge onderzoekersdag' van de Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies (NOV) op 22 november 1996. We bedanken Yvonne Benschop, Margo Brouns, Tine Davids, Annemie Halsema, Maaïke Meijer, Conny Roggeband en Selma Sevenhuijsen voor hun commentaar op eerdere versies, en de collega's die deelnamen aan het 'gendercolloquium' van vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Leiden (november 1997) voor hun bijdragen aan de discussie.